

O'QUVCHILAR BILIMINI OSHIRISHDA SINFDAN TASHQARI ISHLARDAN TURLI TANLOV, SINOV VA BELLASHUVLARNI AHAMIYATI.

Nasullayeva Gavhar Nodirjon qizi

Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi 3 IDUM

E-mail: nasullaevagavhar@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola zamonaviy ta'lim tizimlarida keng tarqalgan muammolarni ko'rib chiqadi va talabalar va o'qituvchilar duch keladigan muammolarni ta'kidlaydi. U standartlashtirilgan testlar, individual yo'riqnomaning yo'qligi, o'qituvchilarning yetarli darajada tayyorlanmaganligi va tanqidiy fikrlash qobiliyatiga emas, balki eslab qolishga kuchayishi kabi turli muammolarni o'rganadi. Maqolada ushbu muammolarni hal qilish, yanada samarali va inklyuziv ta'lim tizimini yaratish uchun islohotlar va innovatsion yondashuvlar zarurligi ta'kidlangan.*

Kalit so'zlar: *zamonaviy ta'lim, muammolar, standartlashtirilgan test, individuallashtirilgan o'qitish, o'qituvchilar malakasini oshirish, eslab qolish, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari, islohotlar, innovatsion yondashuvlar, inklyuziv ta'lim tizimi.*

KIRISH

Ta'lim shaxsiy o'sish, jamiyat taraqqiyoti va iqtisodiy rivojlanish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq, zamonaviy davrda bizning ta'lim tizimlarimiz ularning samaradorligiga to'sqinlik qiladigan va o'quvchilarning to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarishiga to'sqinlik qiladigan ko'plab muammolarga duch kelmoqda. Ushbu maqola eskirgan ta'lim usullaridan tortib shaxsiylashtirilgan ta'limning yetishmasligigacha zamonaviy ta'lim muammolarini o'rganadi va potentsial echimlarni taklif qiladi. Zamonaviy ta'limning asosiy muammolaridan biri eskirgan o'qitish usullarining saqlanib qolishidir. Ma'ruza o'qish va yodlash kabi an'anaviy yondashuvlar o'quvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb qila olmaydi. Ushbu passiv ta'lim uslubi tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodkorlikni inhibe qiladi. Talabalar ko'pincha faol ishtirokchilar emas, balki passiv bilim oluvchilar sifatida qaraladi. Ushbu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilar faol ta'lim usullariga o'tishlari kerak. Interfaol munozaralar, guruh loyihalari va amaliy mashg'ulotlar orqali talabalarning faolligini rag'batlantirish tanqidiy fikrlash va hamkorlikni rivojlantirishi mumkin. Multimedia taqdimotlari va onlayn resurslar kabi texnologiyalarning integratsiyasi o'quv tajribasini oshirishi va turli xil o'rganish uslublarini qondirishi mumkin. Standartlashtirilgan testlarga haddan tashqari e'tibor zamonaviy ta'limning yana bir muhim muammosidir. Ta'lim tizimlari o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va amaliy ko'nikmalarini baholaydigan yanada keng qamrovli baholash tizimini qabul qilishi kerak. Loyihaga asoslangan baholashlar, portfoliolar va taqdimotlarni o'z ichiga olish talabalarning qobiliyatlarini yanada aniqroq aks ettirish imkonini beradi. O'qituvchilar

malakaga asoslangan baholashga e'tibor qaratish orqali o'quvchilarni o'z tushunchalarini real hayotdagi ilovalar orqali ko'rsatishga undashlari mumkin. Har bir talaba o'ziga xos, o'rganish uslublari, kuchli va zaif tomonlari bilan ajralib turadi. Biroq, zamonaviy ta'lim ko'pincha shaxsiylashtirilgan ta'limning ahamiyatini e'tiborsiz qoldiradi. Hammaga mos keladigan yondashuvlar individual ehtiyojlarni qondira olmaydi va o'quvchilarning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Ta'lim muassasalari talabalarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsiylashtirilgan ta'lim strategiyalariga ustuvor ahamiyat berishlari kerak. Bunga talabalar o'z qobiliyatlari va o'rganish tezligidan kelib chiqqan holda moslashtirilgan ta'lim olishlari mumkin bo'lgan moslashuvchan ta'lim texnologiyalari orqali erishish mumkin. Bundan tashqari, o'quvchi va o'qituvchining hamkorligini va individual fikr-mulohazalarini rag'batlantiradigan qo'llab quvvatlovchi va inklyuziv muhitni yaratish shaxsiylashtirilgan ta'limni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Akademik bilim muhim bo'lsa-da, zamonaviy ta'lim ko'pincha muhim hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishga e'tibor bermaydi. Tanqidiy fikrlash, muloqot, hissiy aql va moliyaviy savodxonlik kabi ko'nikmalar haqiqiy dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun juda muhimdir. Ularni etishtirishga e'tibor bermaslik o'quvchilarni balog'at yoshidagi qiyinchiliklarga dosh bera olmaydi. Zamonaviy ta'limning yana bir dolzarb muammosi – ta'lim resurslariga yetarlicha sarmoya kiritilmaganligidir. Ko'pgina maktablar va ta'lim muassasalarida zamonaviy texnologiyalar, kutubxonalar va boshqa muhim o'quv vositalaridan foydalanish imkoniyati yo'q. Resurslarning etishmasligi talabalarning keng doiradagi o'quv materiallari va tajribalarini o'rganish va jalb qilish qobiliyatini cheklaydi. Ushbu muammoni hal qilish uchun siyosatchilar va ta'lim sohasidagi manfaatdor tomonlar moliyalashtirish va resurslarni taqsimlashga ustuvor ahamiyat berishlari kerak. Infratuzilma, texnologiya, kutubxonalar va laboratoriya inshootlariga etarli miqdorda sarmoya kiritish boyitilgan o'quv muhitini yaratish uchun juda muhimdir. Bu talabalarning turli xil manbalardan foydalanish va ko'nikmalarini samarali rivojlantirish uchun teng imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlaydi. Zamonaviy ta'lim tizimlari ko'pincha madaniy xilma-xillik va inklyuziyani rag'batlantirishda etishmaydi. Ko'pgina o'quv dasturlari va o'quv materiallari taqdimotga ega emas va turli madaniyatlar, tarixlar va istiqbollor haqida to'liq tushunchani ta'minlay olmaydi. Bunday cheklangan yondashuv talabalarning global xabardorlik va empatiyani rivojlantirish qobiliyatiga to'sqinlik qiladi.

Ma'lumki, ta'lim- tarbiya uzluksiz, muayyan maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, unda barkamol shaxsni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Demak pedagogik jarayonning asosiy maqsadi barkamol inson shaxsini tarbiyalab voyaga yetkazishdan iboratdir. Maktabga endigina qadam qo'ygan bola uchun maktab g'aroyib narsa, o'qituvchi esa eng mehribon va bilimdon inson bo'lib tuyuladi. Boshlang'ich sinflarda dars ta'lim-tarbiya ishlarining markaziy qismi hisoblanadi. O'quvchilarni bilim, ko'nilma, bilan qurollantirishda milliy qadryatlarimiz haqida tushunchaga ega

bo'lishida, axloqiy sifatlarni hosil qilishda muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan o'qish darslari umumiy didaktik talablarga javob berishi, jumladan darsda mavzuning xarakteridan kelib chiqib, xalqimizning boy pedagogic merosiga tayanadi. Shoir va ijodkorlarimizning asarlaridagi tarbiyaviy g'oyalardan foydalanish imkoniyatlarini izlash lozim. Yangi pedagogic texnologiyaning afzalligi zamon sinovidan o'tib, interfaol darsning sifat va samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi o'z isbotini olmoqda. Texnologiya tushunchasi pedagogika fani, ishlab chiqarish sohalariga nisbatan ancha keng qo'llaniladi. —Texnologiya— so'zi yunoncha tenche-san'at, logos- mahorat degan mazmunini anglatadi. Olimlarning ta'kidlashicha, —texnologiyal atamasi —bola shaxsiga ta'sir ko'rsatish san'atiga e'tabor qaratilib, har bir davrda o'ziga xos zamonaviylik kasb etib, yangilanib, takomillashib kelgan. Texnik vositalardan foydalanib o'tkazilgan dars mazmunli, sifatli bo'lishi tabiiy, bunday dars o'quvchilarga hissiy ta'sir ko'rsatadi. O'tilgan materialni chuqur va puxta o'zlashtirishga, fanga abo'lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi, bilimlar puxtaligini ta'minlaydi. Zero puxta o'ylangan uslublarsiz dasturiy materialni egallashni tashkillashtirish mushkul. O'quvchilarning izlanishlariga faol va mustaqil bilim olishlariga yordam beradigan, ularni ijtimoiy fikrlashga undaydigan va fanga qiziqishini rivojlantiradigan o'qitishning o'qish va vositalarini takomillashtirish lozim. Dars jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining dunyoqarashi shakllanib boradi. Mustaqil fikrlashga o'rganadi. Dunyoviy bilimlar bilan tanishadi va ularning uzluksizligi rivojlanib boradi. Har bir darsning muvaffaqiyati uning oldiga qo'ygan maqsadiga bog'liqdir. Qachonki maqsad aniq va puxta, o'quvchini har taraflama rivojlantirishga qaratilgan bo'lsa darsning samaradorligi ta'minlanadi. Bugungi kunda maktablarda sinf-dars shaklidagi mashg'ulotlardan foydalanib kelmoqda va ularga qo'yilgan talablar ham o'zgarib bormoqda. Darslarni qiziqarli uyushtirish uchun o'quvchilar yangicha dasturlardan, tuli-tuman interfaol usul va vositalardan foydalanish lozim. Ma'lumki bolalik deb atalmish bu davr o'zining ishonuvchanligi, taqlidchanligi, qiziquvchanligi hamda soddaligi bilan ular hayotida o'chmas iz qoldiradi. Ular yuqoridagi voqealarni tinglaganda, o'sha qahramonlarga o'xshagisi keladi. O'zlarini o'yinlariga ularga taqlid qiladilar, o'quvchilar albatta qahramonlarga o'xshagisi keladi. O'zlarini o'yinlariga ularga taqlid qiladilar, o'quvchilar xalq himoyachisi va vatanga e'tiqodli insonlar bo'lishiga harakat qila boshlaydilar. Bu kabi maqsadlarni dars jarayonida amalga oshirishda o'quvchi asosiy o'rin egallaydi. Jumladan o'qituvchini nutqi, mimikasi, ishontirish qobilyatining ta'siri oraqali o'quvchilar asar qahramonlarining xislat va xususiyatlarini yaqqol tasavvur qila oladilar. Darsda o'quvchi tomonidan matnning qayta hikoyalash hollari, yani takrorlash usullari ham bo'lishi mumkin. Bunday usul bilimni mustahkamlashga yordam beradi. Hikoyani qayta-qayta takrorlash o'quvchini badiga tegadi. Uni shundayligicha o'quvchi qalbiga yetkazish o'qituvchi mahoratiga bog'liq. Deamk o'qituvchi dars jarayonini yaxshi tashkil qilishi uchun nafaqat bilimli, pedagogic

mahorat va pedagogic texnikani yaxshi egallagan bo'lishi lozim. U o'quvchiga qachon va qanday ta'sir o'tkazishni bilishi, shu bilan birga ozroq kuch sarflab, ko'proq natijaga erishish yo'llarini izlash lozim. Savol berish ham bir san'at bo'lib, o'qituvchi buni chuqur anglashi va o'quvchilarga ham singdirishi lozim. O'zaro hamkorlik pedagogikasi o'qituvchi va o'quvchi orasida hamfikirlik, ishonch, o'zaro yordam, ijodiy hamkorlik muhitini yaratadi. Bu esa o'z navbatida, yoshlar tomonidan haqiqiy insoniy qadryatlarni anglash va e'tirof etishni kafolatlaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim va tarbiya berishning murakkab vazifalarini hal etish o'quvchining g'oyaviy etiqodi, kasb mahorati, san'ati, istedodi, ijodiy faoliyatiga, madaniyatiga hal qiluvchi darajada bog'liqdir. Mazkur ishlarni amalga oshirishda har bir o'qituvchi eng avvalo tashkil qilinadigan darsning mazmunini chuqur o'rganish lozimdir. Uning natijalariga jiddiy e'tibor berishi va bu bilan o'quvchi shaxsiga ijobiy ta'sir etishga intilmog'i kerakdir. Vatanga muhabbat, milliy g'urur, vatan ravnaqi uchun xizmat qilish, qolaversa ona tabiatni asrash kabi sifatlarni yanada rivojlantirish yo'llarini izlamog'i lozim. —Interfaol usul birinchi navbatda dars davomida o'quvchida kelib chiqishi mumkin bo'lgan zerikish hissini yo'qotadi. Qolaversa, u darsda mavzuni ochish va muammoga yechim topishda o'quvchilarni bir-birlari bilan o'zaro muloqot, bahsmunozaraga kirishishiga undaydi hamda ulardagi hamjihatlik hissini oshiradi. Bu usulni afzalligi shundaki, butun dars davomida o'quvchi mustaqil fikrlashga o'rganib boradi va undagi tashabbuskorlik oshadi. O'qitishni interfaol usullarini tanlashda o'qituvchi ta'limning maqsadi, ta'lim oluvchilarni soni va imkoniyatlari, ta'limning davomiyligi, o'qituvchini pedagogik mahorati va boshqa omillarga qaratish kerak. Bu metodlar qo'llanilganda talim beruvchi ta'lim oluvchini muntazam darsga faol ishtirok etishga chorlaydi. Interfaol usullarning ta'lim uchun samarali bo'lgan jihatlari:

- ta'lim samarasi yuqoriroq bo'lgan o'qishni o'rganish; ta'lim oluvchini yuqori darajada rag'batlantirish;
- ilgari olingan bilimlarni ham e'tiborga olinishi;
- ta'lim jarayoni, ta'lim oluvchini maqsadi va ehtiyojlariga muofiqlashtirilishi;
- o'quvchida amaliyotni bajarish orqali ko'proq narsa o'rganishi;
- ikki taraflama fikr-mulohazalarga erkin sharoitning yaratilishida namoyon bo'ladi.

Fanlarni o'qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanishning o'ziga xos xususiyati shundaki, eng avvalo o'qituvchi bu usulni qo'llash uchun o'tiladigan mavzu ustida qo'shimcha izlanishlar olib boradi. Yangi manbaa va ma'lumotlardan kengroq foydalanadi. Yani, shu tazda mavzu chuqur ochib beriladi. Turli nazariy va amaliy muammolar interfaol metodlar orqali tahlil qilinganda, o'quvchilarning dars yuzasidan oladigan bilim va ko'nikmalari kengayadi. O'qituvchi esa bu borada o'zining ko'zlagan maqsadiga yuqori natija bilan erishadi.

Maktab barcha davrlarning an'analarida, turli xalqlar orasida doimo diqqat markazida bo'lib kelgan. Uning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uni kim boshqarishiga

bog'liq. Hozirgi vaqtda nafaqat ta'lim jarayonini tashkil etish, balki uni tejamkorlik bilan ta'minlashga qodir bo'lishi kerak bo'lgan maktab direktorining roli ayniqsa dolzarb bo'lib bormoqda. Bugungi kunda maktab direktorlari bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlayotgan bir paytda ular har kuni ko'plab muhim boshqaruv qarorlarini qabul qilishlari kerak – pul topish yo'llaridan tortib, ta'lim sifatini oshirish yo'llarini izlashgacha. Savol tug'iladi - u kim, zamonaviy maktabning samarali rahbari? Matbuot anjumani materiallariga ko'ra —Umumiy ta'limni modernizatsiya qilishda direktorning o'rni:

- II Kalina, Rossiya Federatsiyasi Ta'lim va fan vazirining o'rinbosari: "Maktabda asosiy shaxs o'qituvchilarni yig'adigan va samarali ishlash uchun sharoit yaratadigan direktordir".

- N.N.Pryanishnikov: —Maktab direktori bo'lish zamonaviy biznes rahbariga qaraganda ancha qiyin: resurslar kam, ammo vazifalar ko'p.

- K.M. Ushakov: direktorning asosiy vazifalaridan biri bu "tashkilotning missiyasini ishlab chiqish va uni har bir kishi uchun shaxsiy masala qilish", chunki missiyani tushunmasdan pedagogik ish mumkin emas. Maktabda innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun direktorning yangi texnologiyalarni malakali, mohirona egallashi zarur. Rahbar o'z ishida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish naqadar muhim va qulay ekanligini o'z tajribasidan anglab yetgandagina, bu jamoa tomonidan ushbu texnologiyalarni ishlab chiqishga munosabatni o'zgartirishning ajralmas shartiga aylanadi. Zamonaviy maktabning samarali rahbari asosiy vazifani - ta'limning tashabbuskorligini ta'minlashni hal qiladi: bugun muhim bo'lgan va ertaga yanada muhimroq bo'ladigan vazifalarni qo'yish va eng muhimi, ularni hal qilish yo'llarini topa bilishidir. Maktab boshqaruvi nafaqat xodimlarni samarali boshqarish, maqsadlar, vazifalar, qabul qilingan qarorlarga erishishda ularning faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, ularning bajarilishini nazorat qilish va tahlil qilishni tashkil etish uchun zarurdir. Ta'lim sohasida jadal davom etayotgan o'zgarishlar sharoitida ularning mohiyati va mohiyatini, huquqiy ta'minotini, ta'limni tartibga soluvchi qonunchilik bazasidagi o'zgarishlarni yaxshi bilish zarur. Ta'lim sohasidagi samarali o'zgarishlar uchun direktor asosiy shaxs hisoblanadi. Direktor bolani, ota-onalarni va pedagogik xodimlarni boshqaradi. Buning uchun u o'qituvchi va tashkilotchi bo'lishi, huquqiy va iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishi kerak. U o'z jamoasida o'qituvchining roli haqida g'amxo'rlik qilishi, o'qituvchilarning malakasini oshirishga hissa qo'shishi, ularning ijodiy qobiliyatlarini ochish uchun sharoit yaratishi kerak. Maktabda qulay ta'lim sharoitlarini yaratish uchun unga pedagogika, psixologiya va turli usullarni bilish zarur. O'qituvchilik ishi, og'ir yuk bo'lishiga qaramay, zarur, chunki. o'qituvchilar va talabalar bilan munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi. Ta'limga bo'lgan zamonaviy talablar direktorning rahbar sifatidagi pozitsiyasini o'zgartiradi. Endi sizga moliyaviy menejment va maktab iqtisodiyoti bo'yicha bilim kerak. Buning uchun strategik fikrlash, balki o'quv jarayonini yaxshi bilish kerak. Bu fazilatlarining

uyg'unlashuvi zamonaviy maktabning asosiy vazifasi bo'lgan ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, har qanday rahbar boshqaruv faoliyatining muvaffaqiyatini ta'minlaydigan alohida shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishi kerak. Maktabning samaradorligi jamoani boshqarish uslubiga bog'liq. Boshqaruv uslubida rahbarning shaxsiy fazilatlari namoyon bo'ladi. Rahbar o'zining shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish va takomillashtirish, rahbarlik uslubini o'zgartirish orqali ta'lim muassasasi samaradorligini oshirishi mumkin. Bugungi kunda maktab rahbarining kasbiy kompetensiyasi har qachongidan ham ko'proq boshqaruv, pedagogik, kommunikativ, diagnostika va tadqiqot fazilatlarini o'z ichiga oladi, uning ishining samaradorligi kasbiy bilim va ko'nikmalarning shakllanish darajasi, rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. ko'zlangan maqsadlarga erishish uchun boshqaruv funksiyalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan professional ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlar. Rahbarning asosiy fazilatlaridan biri bu o'ziga ishonchdir. Rahbar hamma narsani biladi, qanday qilib biladi, mumkin! Va agar u bilmasa, u bilib oladi, chiqish yo'lini topadi, u qila oladi. Ishonchli rahbar bo'ysunuvchi uchun nimani anglatadi? Bu, birinchi navbatda, qiyin vaziyatda bunday rahbarga tayanish mumkin, bunday rahbar bilan ertangi kun haqida o'ylash osonroq bo'ladi, u ma'lum bir psixologik qulaylik beradi, ish uchun motivatsiyani ta'minlaydi va oshiradi. Rahbar uchun uning hissiyligi majburiydir muvozanat va stressga chidamlilik. Rahbar o'zining hissiy ko'rinishlarini nazorat qilishi kerak. U doimo odamlar bilan o'ralgan va ularning barchasi bilan, kayfiyati va shaxsiy fe'l-atvoridan qat'i nazar, u silliq, ishbilarmon munosabatlarga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, hissiy nomutanosiblik insonning o'ziga bo'lgan ishonchini va shu bilan uning ishbilarmonlik faolligini kamaytirishi mumkin. Tug'ilgandan yetakchi, iste'dodli rahbar bo'lib tug'ilganlar kam. Ammo shunday bo'lish mumkin - istak, bilimga intilish, yangi texnologiyalardan foydalanish, samaradorlik va eng muhimi, boshqalarga nisbatan bag'rikenglik bo'lar edi. Aqlli rahbar o'zining asosiy narsasi qo'l ostidagilar ekanligini tushunadi. U ularni boshqa odamlardan afzal ko'radi. Rahbar faqat qo'l ostidagilar tufayli nimagadir erishadi. Shunday qilib, rahbarning faoliyati samaradorligining asosiy vazifalaridan biri bu odamlarni, ularning bilimlarini va xarakter xususiyatlarini tushunish qobiliyatidir. "Menejment - bu rivojlanish, odamlarga ta'sir qilishdir", dedi ko'p yillar oldin Amerika menejment assotsiatsiyasi prezidenti Lourens Eppli.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim tizimlari o'quvchilarning muvaffaqiyatiga to'sqinlik qiladigan va ularning doimiy o'zgaruvchan dunyoda rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan bir qator muammolarga duch kelmoqda. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun paradigmani o'zgartirish kerak. Faol ta'lim usullarini qo'llash, baholash strategiyalarini kengaytirish, shaxsiylashtirilgan ta'limni amalga oshirish, o'quv dasturiga hayotiy ko'nikmalarni integratsiyalash va o'qituvchilarni etarli darajada tayyorlash va qo'llab-quvvatlash orqali biz ta'limni yaxshi tomonga jonlantirishimiz mumkin.

1. Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O`quv uslubiy qo`llanma-2012.
2. Yo`ldoshev J.G`., Usmonov S. A Zamonaviy pedagogic trxnalogiyalarni amaliyotga joriy qilish; T.-
3. Darling-Hammond, L., Flook, L., Cook-Harvey, C., Barron, B., & Osher, D. (2019). Implications for educational practice of the science of learning and development. *Applied Developmental Science*, 24(2), 97-140.
4. Hattie, J., & Yates, G. C. (2013). *Visible learning and the science of how we learn*. Routledge
5. Pedagog.uz
6. library.ziyonet.uz
7. ru.wikipedia.or